

УДК 594(477)(092)Монченко

Владислав Іванович Монченко — видатний дослідник-зоолог (1932–2016)

В. В. Аністратенко¹, І. Г. Ємельянов²

¹ Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України (Київ)

² Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)

Vladyslav Ivanovych Monchenko — an Outstanding Scientist in Zoology (1932–2016). — Anistratenko, V. V., Emelyanov, I. G. — The paper is dedicated to the memory of Vladyslav Ivanovych Monchenko, a famous zoologist who died at age 84. A brief outline of the main events of complicated scientific and human destiny of this outstanding zoologist is given. Monchenko's scientific legacy includes 191 contributions published during his lifetime (among them 8 monographs and textbooks), as well as almost fifty new taxa of copepods and their parasites, and a unique collection of Copepoda. Scientists far beyond Ukraine admit fundamental generalizations of V. I. Monchenko, such as the discovery of switch factors of seasonal induction stimulating copepod's diapause entry and exit, the conception of regressive oligomerization of copepods' limbs as the main morphological direction of the group's evolution, and the experimentally proved the existence of cryptic species in Cyclopoida. Organizational work in the sphere of science and pedagogical activities of Vladyslav Ivanovych also received the desired recognition.

Key words: fauna, systematics, zoology, ecology, parasitology, Copepoda.

8 лютого 2016 року обірвалося життя видатного вченого в галузі зоології, академіка Національної академії наук України, доктора біологічних наук, професора Владислава Івановича Монченка.

Владислав Іванович народився 2 квітня 1932 р. у Москві (Росія). Його батько — Іван Максимович, інженер-конструктор — з 1945 року та до кінця свого життя працював головним інженером на Київському заводі «Арсенал». Мати — Антоніна Яківна — отримала музичну освіту в Московській державній консерваторії, співала на радіо. Тому не дивно, що в дитячі роки Владислав Іванович поринув у світ музики, навчаючись грати на віолончелі. З цим музичним інструментом він не розлучався все своє життя.

За часів Другої світової війни сім'я перебувала в Свердловську (нині Єкатеринбург), де Іван Максимович працював на одному з оборонних заводів. У 1945 р. родина Монченків переїхала до Києва і Владислав Іванович продовжив навчання в середній школі. Закінчивши школу у 1950 р., він вступив до Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. У перші студентські роки інтереси В. І. Монченка були пов'язані із зоотехнією і конярством. Ці роботи він виконував під керівництвом професора М. А. Кравченка, а на третьому курсі захопився паразитологією.

Закінчивши університет і отримавши диплом біолога, В. І. Монченко вступив до аспірантури Інституту зоології АН УРСР у відділ паразитології, який на той час очолював академік АН УРСР О. П. Маркевич. Об'єктом досліджень аспіранта були веслоногі ракоподібні (копеподи) як потенційні проміжні хазяї гельмінтів. Його вчителі та наставники належали до кола висококваліфікованих професіоналів, що сприяло формуванню академічного наукового світогляду молодого фахівця. Під час піврічного стажування у Варшаві в академіка Польської академії наук В. К. Михайлова В. І. Монченко досліджував паразитичні евгленіди та гриби у циклопів.

Corresponding author address: V. V. Anistratenko; I. I. Schmalhausen Institute of Zoology, NAS of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky St. 15, Kyiv 01030 Ukraine; e-mail: anistrat@izan.kiev.ua

У 1962 р. Владислав Іванович успішно захистив кандидатську дисертацію «Веслоногие ракообразные (Сорепода) бассейна Среднего Днепра» і назавжди пов'язав свою наукову діяльність з вишуканими та невичерпно загадковими веслоногими ракоподібними.

Накопичуючи матеріал, зібраний у численних експедиціях в межах Радянського Союзу, а також під час морських експедицій на науково-дослідних суднах в Антарктичному, Тихому та Індійському океанах, В. І. Монченко зібрав величезну колекцію ракоподібних, описав 37 нових для науки видів, виділив 7 нових родів і одну підродину циклопід (див. Anistratenko et al., 2016). Він сформулював низку узагальнюючих положень у галузі зоогеографії, еволюції та екології копепод. Владислав Іванович уперше встановив ендемізм цих ракоподібних на рівні роду у фауні Понто-Каспійського басейну, що, зокрема, стало підґрунтям для розробки нових уявлень про генезис Понто-Каспійського і Середземноморського зоогеографічних комплексів в Азовському і Чорному морях. Частина цих узагальнень стала основою докторської дисертації «Свободноживущие циклопообразные (Сорепода, Cyclopoidea) Понто-Каспийского бассейна (фауна, экология, зоогеографический и морфо-эволюционный анализ, филогения, систематика)», успішно захищеної ним у 1989 р.

Внесок В. І. Монченка у вивчення фауни, систематики, зоогеографії, еволюції та екології веслоногих ракоподібних дістав високу оцінку наукової спільноти. Десятки нових таксонів, які ним були описані, визнані всіма систематиками світу. Світове визнання отримали фундаментальні доробки Владислава Івановича щодо факторів-перемікачів сезонної індукції, які стимулюють масовий перехід копепод у стадію спокою та вихід з неї. Добре відома фахівцям і його концепція регресивної олігомеризації кінцівок копепод як основного морфологічного напрямку еволюції цієї групи, що є однією з форм ортогенетичної еволюції у тваринному світі. Ним була експериментально доведена наявність серед циклопоподібних криптичних видів, розроблена концепція щодо формування криптичних видів як першого (проміжного) щабля на шляху до морфологічної диференціації, що є важливим доповненням до теорії видоутворення.

Зазначені фундаментальні узагальнення зробили В. І. Монченка широковідомим ученим далеко за межами України. На його честь названо 3 роди та 9 видів циклопоїдних ракоподібних. Крім того, за зібраними Владиславом Івановичем матеріалами на о. Мадагаскар описано 2 нових для науки види наземних молюсків, один з яких названо на його честь.

Багато уваги Владислав Іванович приділяв питанням охорони природи. Він є одним із авторів книги «Природа Украинской ССР. Животный мир», був членом Національної комісії з питань Червоної книги України, брав активну участь у її виданні (1994) як заступник відповідального редактора і автор низки статей.

Крім наукової роботи, В. І. Монченко значну увагу приділяв науково-організаційній і педагогічній діяльності. Протягом 15 років був заступником директора з наукової роботи Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України. У 1975 р. з ініціативи Владислава Івановича в інституті було створено лабораторію безхребетних, яку він і очолював. Основним її завданням було дослідження вільноживучих безхребетних різних груп (крім комах і кліщів), яких в інституті на той час вивчали лише як проміжних хазяїв гельмінтів у відділі паразитології. Вчений ретельно підбирав кадри, визначав тематику досліджень співробітників, готував учнів, що залишалися працювати в лабораторії. Лише за п'ять років чисельність працівників у ній зростає вдвічі і в 1982 р. лабораторія була реорганізована у науковий відділ фауни та систематики безхребетних, який Владислав Іванович незмінно очолював до 2004 р. До кінця свого життя він працював у цьому відділі на посаді головного наукового співробітника.

В. І. Монченко майстерно володів науковим літературним стилем. Практично усі його публікації можуть слугувати взірцем професійної довершеності, чіткого викладення результатів дослідження та бездоганних висновків. За життя Владислав Іванович встиг оприлюднити 191 роботу, у т. ч. 8 монографій і підручників — основні труди згадані в ювілейній статті

Рис. 1. Владислав Іванович Монченко на початку своєї наукової діяльності (перший рік аспірантури, 1955 р.) та у літньому віці (у званні академіка НАН України, 2010 р.).

Fig. 1. Vladyslav Ivanovych Monchenko at the beginning of his scientific career (first year of postgraduate studies) and in age (as an academician of NAS of Ukraine, 2010).

його учнів (Довгаль, 2007; Анистратенко, 2012; Анистратенко, Токарев, 2012). Окрім того, що він значний час витрачав на підготовку власних наукових праць, він допоміг написати десятки статей своїм численним учням. Формально В. І. Монченко підготував двох докторів і 8 кандидатів наук, проте його учнями слід вважати й тих, кого виховують його учні, а також багатьох здобувачів наукових ступенів, яким він на останньому етапі підготовки до захисту допоміг побачити їхні найважливіші досягнення та цікаві результати досліджень. З маленького кабінету Владислава Івановича після зустрічі та спілкування з ним дехто виходив щасливим і повним надій, дехто серйозним і сконцентрованим, але, мабуть, ніхто не виходив спустошеним і розчарованим.

Талант редактора рукописів був нелегким привілеєм «шефа», без правок якого публікації співробітників не виходили з друку. Із збільшенням кількості учнів на власні роботи у Владислава Івановича залишалось все менше й менше часу. Тепер зрозуміло, що звичайна делікатність не дозволяла йому відмовити в численних проханнях «продивитися» рукопис статті, монографії, дисертації, автореферату тощо. Між тим, у його архіві були знайдені майже готові статті та монографічні роботи, які залишилися неопублікованими. Багато ідей та розробок вченого, що містяться в його величезному архіві, ще очікують на опрацювання.

Кожний керівник, що має свій специфічний стиль, намагається (свідомо або мимоволі) прищепити учням схожі уявлення щодо наукового методу та принципів вирішення дослідницьких завдань. Крім надзвичайної ерудованості і тонкого відчуття гумору, Владислава Івановича вирізняла (та транслювалась учням) вимогливість до точності в деталях. Одночасно він вказував на згубність захоплення несуттєвими дрібницями, які можуть затьмарити закономірність якогось явища або процесу. Він вважав, що еволюціонізм — ключовий підхід до вирішення таксономічних задач і розробки проблем систематики, єдиний матеріалістичний спосіб для зоогеографічних та історичних реконструкцій. Більшість учнів Владислава Івановича зобов'язана усвідомленням цих простих істин своєму Вчителю.

В. І. Монченко багато років був членом редколегій багатьох журналів зоологічного спрямування, зокрема «Вестник зоологии» (заступник головного редактора), «Acta Zoologica Bulgarica», заступником головного редактора серійного видання «Фауна України», членом експертної ради з біологічних наук ВАК України, членом 2-х спецрад по захисту докторських дисертацій (Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена та Інститут гідробіології НАН України), входив до складу вчених рад Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена, Інституту еволюційної екології, Національного науково-природничого музею НАН України, Інституту рибного господарства, Житомирського педагогічного університету. Значну увагу приділяв педагогічній діяльності: протягом багатьох років читав курси лекцій в провідних університетах України.

Вагомий внесок зробив В. І. Монченко і в розбудову Національного науково-природничого музею НАН України. Багато цінних експонатів, які він привозив з численних морських експедицій, було передано ним до фондів Музею.

Наукова, науково-організаційна і педагогічна діяльність Владислава Івановича отримала заслужене визнання наукової спільноти. Він був обраний членом-кореспондентом НАН України (2000), академіком НАН України (2003), удостоєний звання лауреата премії ім. Д. К. Заболотного (1975), лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки (2007), почесного звання «Заслужений діяч науки і техніки України».

В. І. Монченко був дуже толерантною людиною, високо цінив дружбу. До останніх днів свого життя підтримував приятельські стосунки з однокласниками, співкурсниками по університету, колегами по роботі.

Владиславу Івановичу була притаманна чесність, доброзичливість, чуйність і водночас принциповість. Учнім і колегам Владислава Івановича завжди буде бракувати його зауважень, порад, принципових і доброзичливих виступів на засіданнях учених рад, у тому числі й при захисті дисертаційних робіт. Його яскрава і світла особистість видатного вченого, вчителя, педагога і просто приязної людини назавжди залишиться в пам'яті всіх, хто працював і спілкувався з ним.

Література

- Довгаль, И. В. Владислав Іванович Монченко (к 75-летию со дня рождения) // Вестник зоологии. — 2007. — Том 41. — № 3. — С. 285–286.
- Анистратенко, В. В. Владислав Іванович Монченко (к 80-летию со дня рождения) // Вестник зоологии. — 2012. — Том 46. — № 2. — С. 185–188.
- Анистратенко, В. В., Токарев, Ю. Н. К юбилею академика Владислава Івановича Монченко // Морской экологический журнал. — 2012. — Том 11. — № 2. — С. 107–108.
- Anistratenko, V., Dovgal, I., Filimonova, N. In memory of Vladislav Ivanovich Monchenko // Vestnik Zoologii. — 2016. — Vol. 50. — № 2. — С. 175–178.

Владислав Іванович Монченко — видатний дослідник-зоолог (1932–2016). — Анистратенко, В. В., Ємельянов, І. Г. — Статтю присвячено пам'яті видатного дослідника-зоолога Владислава Івановича Монченка, який пішов з життя у неповні 84 роки. Наведено короткий нарис основних подій непростой людської та наукової долі цього непересічного вченого. Науковий доробок В. І. Монченка становить 191 опублікована за життя праця (серед них 8 монографій і підручників), майже півсотні нових таксонів веслоногих ракоподібних та їхніх паразитів, унікальна колекція *Soropoda*. Фундаментальні узагальнення В. І. Монченка визнані ученими далеко за межами України: відкриття факторів-перемікачів сезонної індукції, які стимулюють перехід копепод до діапаузи та вихід з неї, концепція регресивної олігомеризації кінцівок копепод як основного морфологічного напрямку еволюції групи, експериментально доведена наявність криптичних видів циклопоподібних. Заслужене визнання отримала також науково-організаційна і педагогічна діяльність Владислава Івановича.

Ключові слова: фауна, систематика, зоологія, екологія, паразитологія, *Soropoda*.

Адреса для зв'язку: В. В. Анистратенко; Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України; вул. Богдана Хмельницького, 15, Київ 01601 Україна; e-mail: anistrat@izan.kiev.ua